

О. М. Андрущак
аспірант Волинського національного університету
імені Лесі Українки (м. Луцьк)

УДК 343.2/.7+343.8

ЗЛОЧИН І ПОКАРАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУЦІ КРИМІНАЛЬНОГО І ВИПРАВНО-ТРУДОВОГО ПРАВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)

Розглянуто основні теоретичні підходи до визначення сутності злочину і покарання в науці кримінального і виправно-трудоного права другої половини ХХ століття в історичному і правовому аспектах.

Ключові слова: злочин, покарання, виправно-трудове право, система карного правосуддя, класифікація злочинів, міра покарання.

Дослідження проблеми злочину і покарання зумовлене як суспільним інтересом до сутності даного явища в період посилення боротьби із зростаючою криміналізацією і корумпованістю сучасного життя, так і необхідністю виявлення попереднього досвіду кримінального і виправно-трудоного права, системи карного правосуддя, оскільки більше як 70-річний досвід України радянської доби у цьому питанні містить, крім негативних проявів, пов'язаних з тоталітарним режимом, культм особи і класовим підходом до розв'язання суспільних проблем, в тому числі й у сфері призначення і виконання покарань, чимало цінного в діяльності по подоланню і попередженню злочинів та їх причин, що може бути використано в сучасних умовах розбудови правової держави.

Стан дослідження проблеми. Існує велика кількість літератури, присвяченої визначенню понять злочин і покарання, злочинність і злочинець, правопорушення і кара. Врешті, теоретико-концептуальне визначення цих та інших понять в контексті як колишнього кримінального та виправно-трудоного права, так і сучасного кримінального та кримінально-виконавчого права можливе лише на базі здобутків науки, яка не тільки розробляє проблеми боротьби зі злочинністю (кримінологія, кримінальне право, виправно-трудове право, кримінально-виконавче право), ресоціалізації, виховання засуджених і покараних (пенітенціарна психологія, пенітенціарна педагогіка, теорія виховання тощо), а й з урахуванням соціальної природи злочинності та кримінальних покарань вказує шляхи ефективного виявлення та усунення або нейтралізацію причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів.

На цю обставину вказує О. М. Литвак, зазначаючи, що кримінологічна доктрина боротьби зі злочинністю повинна бути спрямована на обґрунтування можливості ліквідації причин і умов, які її породжують [1, с. 38]. На думку Н. Г. Калашник, ця проблема давня як світ, бо вона відображає складні взаємовідносини особистості і суспільства, закону, права і обов'язку, тобто всього того, що вміщує коротка діалектична пара — злочин і покарання, і що демократичність держави чи відсутність демократичних засад у ній найбільш рельєфно виявляється у її ставленні до призначення і виконання кримінальних покарань [2, с. 11].

Цікаві сентенції з цього приводу висловлюють В. М. Трубников та Ю. В. Шинкарьов, стверджуючи, що постулати “немає злочину без покарання” і “немає покарання без злочину” не завжди реально здійснюються. Відбувається певний збій: за людськими законами покарання не завжди слідує за злочином, особа може бути звільнена

не тільки від його призначення взагалі, але й від відбування його надалі повністю або частково. Але виявляється, що за іншими, божественними законами, жодне зло (злочин) не залишається безкарним, будь-який злочин завжди, у всіх випадках обов'язково тягне за собою покарання [3, с. 4].

Навіть ці далеко не однозначні визначення суті і змісту злочину і покарання засвідчують необхідність глибокого і всестороннього дослідження феномену цих суспільних явищ, щоб зрозуміти їх правове, філософське, психологічне і педагогічне призначення.

У статті ставиться мета розглянути основні теоретичні підходи до визначення сутності змісту і покарання в науці виправно-трудового права другої половини ХХ ст., оскільки, на нашу думку, наукові напрацювання цього періоду найбільше вплинули на становлення сучасного їх тлумачення як у науковій літературі, так і в законодавчих актах кримінального і кримінально-виконавчого права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомий дослідник пенітенціарної системи України Г. О. Радов, автор “Доктринальної моделі закону “Про пенітенціарну систему України” (1997) вважав, що зміст злочину і покарання не слід наділяти яким-небудь особливим статусом і пов'язувати їх залежність від тієї чи іншої суспільної системи. Він привертав увагу дослідників до універсальності основних понять та принципів пенітенціарної науки, вироблених міжнародним тюремним конгресом у Цинцинаті (США) в 1872 році, згідно з якими злочин є навмисним порушенням обов'язків, які визначені законом і завдають шкоди іншим. Злочинці — це особи, викриті в злочинах відповідними судами і піддані ув'язненню в тюрмі. Покарання є моральним і фізичним стражданням, що накладається на злочинця за порушення ним закону, зі спеціальною метою попередження повторного здійснення злочину шляхом виправлення злочинця. Тому злочин — це свого роду моральна хвороба, ліками від якої є покарання. Успішна дія цього засобу відноситься до області спеціальної терапії і залежить як від своєчасності, так і від розміру наданого впливу [4, с. 197].

Проте історія засвідчує й таке: самим покаранням проблему злочинності вирішити неможливо. Поряд із цим потрібно здійснювати й ті системні заходи (зокрема, соціально-економічного спрямування), за яких не вигідно було б вчинювати злочини. Кримінальний закон і покарання, крім того, мають відповідати та співвідноситися з укладом життя суспільства, станом економіки й фінансів держави, правовими та етичними поглядами, що складаються на цій основі і характеризують суспільні відносини.

Очевидним є й той факт, що кримінальні покарання від епохи до епохи втрачають свою соціальну ефективність і змушують шукати шляхи їх удосконалення. Це в певній мірі характерно й для України. Так, незважаючи на те, що її виправно-трудова система тільки у ХХ ст. (з березня 1917 р. по 1998 р.) у контексті організаційної побудови та підпорядкування потребам тоталітарного режиму радянського періоду пережила кілька періодів так званого реформування (відповідно до умов будівництва основ соціалізму, розвинутого соціалізму, соціалізму з людським обличчям періоду “перестройки” і ін.), суттєвих змін в реалізації задекларованої у виправно-трудовавому законодавстві системи покарань не відбулося.

На думку провідних учених радянської доби Ю. А. Вакутіна та Б. Ф. Водолазького, однією з причин такого становища є протиріччя у галузі суспільної свідомості стосовно покарання, що утворюються внаслідок взаємодії звичаїв, традицій, моделей поведінки і моралі, стереотипів злочинного середовища (злочинної субкультури) з однорівневими для них загальнолюдськими цінностями культури, соціально-корисними звичаями цієї сфери життєдіяльності [5, с. 30].

Слід відзначити, що об'єктивність розкриття сутності злочину й покарання у значній мірі залежала і від ситуації в самій науці виправно-трудового права як складової радянської кримінології. Цікаві спостереження в цьому напрямку провів провідний український кримінолог А. П. Закалюк. Проаналізувавши праці провідних радянських учених-кримінологів (М. І. Воеводи, В. А. Внукова, Г. І. Волкова, В. М. Гаккебуша, І. П. Лановенка, Ф. А. Лопушанського, І. А. Малиновського, П. М. Михайленка, М. М. Михеєнка, М. Д. Шаргородського та ін.), він відзначив передусім, що за часів

існування Радянського Союзу в різні періоди становлення пануючої компартійної влади до кримінологічної науки, а звідси й умови та можливості її розвитку, у тому числі в Україні, були неоднаковими.

За цими ознаками слід виокремити 3 різні періоди:

- 1) відразу після Жовтневої революції 1917 р. до початку 30-х років;
- 2) від початку 30-х років, що знаменувалися загальним посиленням сталінського диктату і тоталітарних методів керівництва, до “хрущовської відлиги” на початку 60-х років;
- 3) від першої половини 60-х років до розпаду Радянського Союзу на початку 90-х років [6, с. 51].

На думку А. П. Закалюка, найбільш сприятливим для розвитку кримінологічних досліджень, в т.ч. і з досліджуваної нами проблеми, був період з початку і майже до кінця 20-х років, що пояснюється насамперед зацікавленістю влади, яка здійснювала практичні кроки по створенню кримінологічних установ та матеріальних умов для їхньої діяльності, а також у постановці перед ними завдань вивчення злочинності, її причин, особи злочинця в широкому спектрі злочину і покарання. Це передбачало вільне визначення тематики, творчий пошук шляхів і методів її наукового розроблення, можливість плюралізму думок за наявності відповідної наукової аргументації. Зазначені умови стимулювали участь у наукових розробленнях відомих учених та досвідчених практиків, у тому числі представників різних напрямів старої школи кримінального та виправно-трудоного права, схильних до розроблення їх найважливіших аспектів.

Однак в кінці 20-х років спочатку в Росії, а згодом і в Україні кримінологічні дослідження були піддані нищівній критиці за так звані “неоломброзіанські викривлення”, поширення теорії факторів злочину і злочинності в їх “соціально-біологічному” або “біосоціальному” варіантах, інші буржуазні прояви, несумісні з марксистською наукою. Огульна критика і навішування ярликів, до яких Сталін і його оточення вдавалися досить часто, було використано для прийняття розгромних рішень. Наступив майже 30-річний період, коли кримінологічні дослідження не проводилися, праці з кримінології, в тому числі з виправно-трудоного права не публікувалися. Тематика досліджень з проблем злочину, злочинця і загалом злочинності фактично перебувала під забороною. Лише наприкінці 50-х — початку 60-х років, в період так званої “хрущовської відлиги”, почалося відновлення кримінологічних досліджень.

Перші та найбільш суттєві кроки з розробки проблем злочину, злочинності, виконання кримінальних покарань і, загалом, виправно-трудоного законодавства в другій половині ХХ ст., пов’язані з іменами Л. В. Багрія-Шахматова, М. І. Бажанова, А. П. Закалюка, Л. М. Кривоченка, І. П. Лановенка, Ф. А. Лопушанського, П. П. Михайленка, С. А. Тарарухіна, В. П. Філонова, А. І. Фролова та багатьма іншими, праці яких заклали наукові основи виправно-трудоного законодавства, втіленого у Виправно-трудоному кодексі УРСР 1970 р. [7] (ВТК України), чинного аж до прийняття нового Кримінально-виконавчого кодексу України (КВК України) у 2004 році.

У позитивному плані слід відзначити, що дослідницький інтерес до цих проблем наприкінці 50-х — початку 60-х років пов’язаний з ім’ям П. П. Михайленка, який, маючи тісний зв’язок із практичною діяльністю правоохоронних органів, одним із перших зрозумів необхідність повороту від каральних дій у бік запобігання злочинам і започаткував розробку даної теми, яка є перспективною і на сучасному етапі розбудови пенітенціарної системи [6, с. 63].

Децю пізніше головним осередком даного напрямку досліджень стала науково-дослідна лабораторія Київського інституту внутрішніх справ (філіал Всесоюзного НДІ МВС СРСР), якою керував А. П. Закалюк, перу якого належать ряд кримінологічних досліджень, виконаних у ті роки, зокрема, “Тромадський вплив і попередження правопорушень” (1975 р.), “Прогнозування і попередження індивідуальної злочинної поведінки” (1986 р.), які вже тоді вирізнялися практичною спрямованістю, критичним становленням до вирішення багатьох проблем боротьби із злочинністю, прихильним ставленням до демократизації правоохоронної системи [8, с. 469].

У 60-80-і роки українськими правознавцями (Л. М. Кривоченко, І. П. Лановенко, Ф. А. Лопушанський, П. П. Михайленко, М. М. Михеєнко та ін.) започатковано розробку на теоретичному рівні таких понять, як “злочин”, “злочинець”, “злочинність”, “класифікація злочинів” та ін. Як свідчить порівняльний аналіз, визначення цих понять та їх ознак майже без особливих змін увійшло до сучасних підручників і навчальних посібників з кримінального і кримінально-виконавчого права, правознавства, енциклопедичних видань, а також використано при формуванні відповідних статей Кримінального і Кримінально-виконавчого кодексів України.

Так, наприклад, у понятті злочину (ст. 11 КК України) визначається класична аксіома права про те, що “ніхто не відповідає за думки”. Єдиним юридичним фактом, що породжує наслідки, є діяння, тобто небезпечна протиправна поведінка особи. Саме із кримінально значущим діянням зв’язується виникнення й розвиток кримінальних правовідносин. На цій основі будувалось визначення злочину і в досліджуваній нами період, і нині. Символічно, що стаття “Злочин”, що увійшла до “Юридичної енциклопедії”, виконана І. П. Лановенком, одним із розробників цієї теми ще за радянської доби. У цій статті, як і в інших наукових юридичних виданнях, злочин характеризується як суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на державний лад України, політичну й економічну систему, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а також інше передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, що посягає на правопорядок [9, с. 614-615].

Із загального поняття “злочин” і колишні радянські дослідники, і сучасні правознавці виділяють його чотири ознаки: суспільна небезпечність, протиправність, винність і караність. За сучасним визначенням — суспільна небезпечність полягає у заподіянні чи реальній можливості заподіяння істотної шкоди об’єкту кримінально-правової охорони — суспільним відносинам. За визначенням теоретиків радянського виправно-трудового права — заподіяння істотної шкоди *соціалістичним* суспільним відносинам (виділено нами), за яких “злочин” і “комуністичне суспільство” — поняття несумісні. З цього приводу колишня КПРС у своїй програмі, затвердженій на XXII з’їзді у 1961 р. (творець М. С. Хрущов), стверджувала, що злочинність в СРСР буде викорінена, і суспільство доживе до того дня, коли побачить в країні останнього злочинця. Але вже через два з половиною десятиліття та ж КПРС на своєму XXVII з’їзді (1986 р.) й передостанньому з’їзді змушена була визнати, що злочинність — це негативне соціальне явище, а не “пережитки капіталізму”, “пережитки старого світу” [10, с. 10]. Отже, хибність радянського методологічного підходу до визначення сутності понять “злочин”, “злочинець”, “злочинність”, заснованого на марксистсько-ленінській діалектиці пізнання і класовому та партійному підходах, була спростована самою ж радянською дійсністю.

Однак видозмінені методологічні підходи до визначення аналізованих понять стали можливими лише в нових суспільно-політичних умовах, започаткованих розпадом СРСР. Уже в перших підручниках, навчальних посібниках з кримінального і виправно-трудового права, що з’явилися в Україні у 90-х рр. минулого століття, злочин і злочинність стали розглядатися як соціально-правове, відносно масове, історично видозмінюване, відносно стійке, самодетерміноване, антагоністичне явище, що включає в себе сукупність усіх злочинів, здійснюваних в даному суспільстві і в даний період, і яке характеризується кількісними і якісними показниками [11, с. 12]. Таке трактування є в більшій мірі співвідносним з усталеним класичним визначенням даних понять у світовій юриспруденції.

Як свідчить численна наукова література та кримінальне і виправно-трудове законодавство радянської доби, так само офіційно-пафосно визначалося, що тільки соціалізм спроможний забезпечити дійсно справедливий суд над злочинцями з відповідною системою покарань, що є важливим інструментом в руках держави для охорони соціалістичних суспільних відносин. З цього приводу сучасний український дослідник Г. В. Журбелюк, посилаючись на кримінальний і виправно-трудова кодекси, привертає увагу до того, що покарання в радянському законодавстві — це “міра державного примусу, яка виявляє негативну оцінку злочинця і його діяння державою”, що це “одне із знарядь соціалістичної держави в історичній роботі з побудови комуністичного суспільства”. Саме

цим державним знаряддям передбачається “випалювати залишки капіталізму в свідомості людей, ізолюючи і перевиховуючи носіїв цих пережитків”, і що правильне вирішення питань кримінального права і системи покарань, правильна організація відбування мір покарання покликані виконувати “важливу допоміжну роль у боротьбі із злочинністю”.

При цьому дослідник посилається на Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про посилення кримінальної відповідальності за навмисне вбивство” від 30 квітня 1954 року, в якому вкотре піднімалося питання про посилення державного примусу, але цього разу не тільки до злочинців чи представників експлуаторських, ворожих класів, а й до представників трудящих. В Указі, зокрема, наголошувалось: “Зовсім неправильно запредчувати наявність у мірах примусу елементів придушення, які застосовуються до злочинців із середовища трудящих, і бачити тут тільки виховання” [12, с. 59].

Як свідчить історія даного питання, у першій програмі більшовицької партії 1919 р. вперше було сформульовано основні завдання покарання, що стали базовими для розвитку системи радянського кримінального і виправно-трудоного права, які передбачали охорону громадського порядку від злочину, загальне попередження нових правопорушень як з боку порушника, так і з боку інших нестійких елементів суспільства, перевиховання порушника шляхом виправно-трудоного впливу. Тобто покарання — це тільки охоронна міра держави, а за ст. 26 Кримінального кодексу РСФСР, якому вторує Кримінальний кодекс УСРР, прийнятий у серпні 1922 р., підкреслюється, що злочиним визнається будь-яка суспільно небезпечна дія або бездіяльність, що загрожує основам радянського ладу і правопорядку, встановленому робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного суспільства період. Якщо вилучити із цього тексту радянсько-комуністичну риторіку, то побачимо, що дане визначення цілком співвідноситься з наведеним нами вище сучасним визначенням поняття злочину.

Децю пізніше, зокрема в 30-х рр. ХХ ст., формулювання поняття “покарання” у зв’язку з необхідністю підсилення репресивно-каральної функції тоталітарної держави, згідно з постановою ЦВК СРСР від 1934 р., покарання стало вважатися як одне із знарядь радянської соціалістичної держави, яка карає розкрадачів соціалістичної власності, крадіїв, шахраїв, спекулянтів, хуліганів [13, с. 55]. З цього часу фактично всі кримінально-правові норми і власне сам процес виконання покарань в радянській науковій літературі розглядаються як каральне знаряддя держави.

Позитивні зміни, пов’язані з процесом гуманізації кримінального і виправно-трудоного права, стали проявлятися лише з 70-х рр. ХХ ст., коли і в державній політиці, і в юридичній науці визначився поворот до визнання соціального фактора в кримінальній політиці і виховних засобів впливу на засуджених у виправно-трудоному праві. У науковій літературі таку видозмінену ситуацію провідні радянські правознавці професори М. А. Стручков і Ю. М. Ткачевський прокоментували так: “Виконання покарання і застосування заходів виправно-трудоного впливу, втілюючись у виправну систему, відзначаються істотною специфікою і тому створюють самостійну галузь діяльності, яка безпосередньо базується на виправно-трудоній політиці” [14, с. 4-5]. Остання має своїм безпосереднім джерелом кримінальну політику, але не поглинається нею, оскільки має власний зміст. Вона сприймає вплив соціальної політики як через кримінальну політику, так і безпосередньо тим, що спирається на положення про виховання, про формування корисно суспільних інтересів і потреб особистості.

Висновки. Як бачимо, наука виправно-трудоного і кримінального права радянського періоду, яка базувалась на засадах марксистсько-ленінської методології, в осмисленні ключових положень злочину і покарання під впливом реальностей соціалістичного способу життя, у зіставленні з більш цивілізованою світовою юридичною наукою і практикою у цій галузі, змушена була вдаватися до пошуку нових засобів їх вираження, в тому числі й нових соціальних орієнтирів.

Трансформувались у так звану загальнонародну державу розвинутого соціалізму і визначаючи нові завдання комуністичного будівництва, радянська влада перейшла до більш лояльного тлумачення злочину і покарання, щоб посилити бачення їх як засобу виправлення, попередження нових злочинів, впливу на інших нестійких членів

суспільства, пристосування осіб, які скоїли злочинне діяння, до умов життя в розвинутій соціалістичній державі, і, загалом, підтягнути суспільство до майбутнього комуністичного рівня.

Тому основним завданням сучасної науки кримінального і кримінально-виконавчого права, поряд із засвоєнням усього позитивного, що мало місце в попередній діяльності, є визначення нових акцентів у кримінальному і кримінально-виконавчому законодавстві, позбавлених державно-партійного монополізму, і відповідних сучасним потребам суспільного життя.

Список використаних джерел

1. Литвак, О. М. Держава і злочинність [Текст] : [монограф.] / Олег Михайлович Литвак. — К. : Атіка, 2004. — 304 с.
2. Калашник, Н. Г. Права людини в установах Державної кримінально-виконавчої служби [Текст] / Н. Г. Калашник // Відновне правосуддя в Україні. — 2005. — № 1-2 (1-2). — С. 8-15.
3. Трубников, В. М. Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування [Текст] : [монограф.] / В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. — Х. : Харків юридичний, 2007. — 288 с.
4. Радов, Г. Пенітенціарна ідея. Думки на тему [Текст] / Г. Радов. — К. : Леся, 1997. — 276 с.
5. Водолаский, Б. Ф. Преступные группировки. Их обычаи, традиции, законы (Прошлое и настоящее) [Текст] : [учеб. пособ.] / Б. Ф. Водолаский, Ю. А. Вакутин. — Омск : Изд-во ОмШ МВД СССР, 1976. — 61 с.
6. Закалюк, А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [Текст] : [у 3 кн.] / Анатолій Петрович Закалюк. — К. : Ін Юре, 2007. — Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — 424 с.
7. Виправно-трудоий кодекс України : затв. Законом від 23.12.1970 р. [Текст]. — К. : Правник, 1996. — 71 с.
8. Зяблюк, М. П. Закалюк Анатолій Петрович [Текст] / М. П. Зяблюк // Юридична енциклопедія : [в 6 т.] / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. — К. : Укр. енцикл., 1998. — Т. 2 : Д-Й. — 1999. — 744 с.
9. Лановенко, І. П. Злочин [Текст] / І. П. Лановенко // Юридична енциклопедія : [в 6 т.] / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. — К. : Укр. енцикл., 1998. — Т. 2: Д-Й. — С. 614-615.
10. Филонов, В. П. Уголовно-исполнительное законодательство Украины [Текст] / В. П. Филонов, А. И. Фролов. — Донецк : Донеччина, 1989. — 277 с.
11. Филонов, В. П. Криминология [Текст] / В. П. Филонов, О. И. Коваленко. — К. : КИВС, 1997. — 268 с.
12. Журбелюк, Г. В. Кримінальне покарання як комплексна проблема: деякі історико-правові аспекти [Електронний ресурс] / Г. В. Журбелюк // Наукові записки НаУКМА. — 2003. Т. 21: Юридичні науки. — С. 56-66. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/law/2003_21/13_zhurbelyuk_gv.pdf.
13. О дополнении "Положений о преступлениях государственных статьями об измене родине": постановление ЦИК СССР [Текст] // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1934. — № 11.
14. Советское исправительно-трудоое право [Текст] : [учебн.] / под ред. Н. А. Стручкова, Ю. М. Ткачевского. — М. : Юридическая литература, 1983. — 344 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою теорії та історії держави і права
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 12 від 5 квітня 2011 року)*

Надійшла до редакції 29.04.2011

Андрущак Е. М. Преступление и наказание в отечественной науке уголовного и исправительно-трудоого права второй половины XX века (теоретико-правовое исследование)
Рассмотрены основные теоретические подходы по определению сущности преступления и наказания в науке уголовного и исправительно-трудоого права второй половины XX века в историческом и правовом аспектах.

Ключевые слова: преступление, наказание, исправительно-трудоое право, система уголовного правосудия, классификация преступлений, мера наказания.

Andrushechak, O. Crime and Punishment in Domestic Science and Criminal Correctional Labor Law of the Second Half of the Twentieth Century (the Theoretical-Legal Analysis)

The main theoretical approaches to defining the essence of crime and punishment in the science of criminal and correctional Labor Law of the second half of the twentieth century in the historical and legal aspects.

Key words: *crime, punishment, forced Labor Law, the criminal justice system, classification of crimes, the penalty.*

